

MOLNÁR ANNAMÁRIA

MALENKIJ ROBOTRÓL HAZATÉRT NÉMET NŐK INTEGRÁCIÓJA MAGYARORSZÁGON ÉS NÉMETORSZÁGBAN*

A második világháború alatt és után bekövetkezett gazdasági, politikai, társadalmi és szociális változások az élet sok területén jelentős mértékben befolyásolták a magyarországi német nők helyzetét. A háborúban elvesztett férfi családtagok, évekig tartó hadifogságuk, oroszországi munkatáborokba hurcolásuk ahhoz vezetett, hogy a női családtagok helye, illetve szerepe a családban és a közösségben is megváltozott. Egyik percről a másikra családfenntartókká kellett válniuk, s felelősséget kellett vállalniuk szeretteikért.

Az általuk addig végzett háztartási és ház körüli munkákon kívül életükben először családjuk eltartása érdekében sok esetben ipari üzemekben, termelőszövetkezetekben kellett munkát vállalniuk. A munkavégzésnek ez a formája, ami alatt a fizetett munkát, németül az úgynevezett *Erwerbsarbeit*ot értem, nem volt ismert és megszokott számukra. Ismeretlen volt számukra a gyári, szalag melletti munka, de a termelőszövetkezetek munkaszervezése is.

A nőknek mély és drasztikus gyorsaságú változásokkal kellett szembenézniük, amint egy paraszti társadalomból hirtelen ipari munkakörnyezetbe kerültek. Később pedig meg kellett felelniük a szocialista munkásnő ideáljának is. A kitelepített magyarországi német nőknek Németországban is a gyárakban vagy a mezőgazdaságban kellett helytállniuk. A szerencsésebbek továbbtanulhattak.

Különösen súlyosan érintették ezen változások a Szovjetunió munkatáboráiból visszatért asszonyokat. Sokan közülük, akik túléltek a több éves bányákban, olajmezőkön, kolhozokban, építkezéseken végzett nehéz munkát és embert próbáló körülményeket, hazatérve azzal szembesültek, hogy elvesztették vagyonukat, családjuk házáat, földjeiket. Sokan már nem találták itthon családjukat, mialatt ők a Szovjetunióban voltak, kitelepítették őket Németországba. Voltak olyanok is, akik Budapesten keresztül ugyan, de nem szülőfalujukba tértek vissza, hanem Németországba, ahol még életben maradt családtagjaikat igyekeztek fölkeresni. Nekik különösen nehéz volt megszokni az új körülményeket, hiszen Szovjetunióba hurcolásuk óta sok év telt el. Volt, aki két-három évet, de volt olyan is, aki öt évet töltött a Szovjetunióban úgy,

* Részlet a *Magyarországi német nők szerepköreinek változása a második világháború és az azt követő események hatására* című PhD-disszertációból.

hogy gyermeke, férje családja várta haza. „És akkor, mikor megjöttünk, hát akkor mindenki örült, édesanyám, de a fiam az nem, már nem ismert meg. Négy év volt ugye [a Szovjetunióban], és a fiam 3 [amikor elvitték az anyját], ha erre gondolok.”¹ A kint töltött évek során mind Magyarországon, mind Németországban jelentős változások mentek végbe. Hazatérve új hazájukba alkalmazkodniuk kellett az új körülményekhez főként a munka területén, hogy el tudják tartani a családjukat. Sokan özvegyen, egyedül nevelték gyermekeiket, segíteniük kellett idős szüleiknek.

A következőkben ezen változásokat, illetve ezen változások velejáróit, következményeit mutatom be.

A tradicionális élettér – háztartási és házkörűli munka

A magyarországi német nők tradicionális női szerepéhez tartozott a házimunka a házban, illetve a ház körül. A nők nem fizetett munkát végeztek a saját háztartásukban, illetve a családi gazdaságban. Rendszerint a nagymamától vagy az édesanyától tanulta meg a lány, hogyan vezesse a háztartást, illetve a parasztgazdaságot. Így mesélt erről egy interjúpartnerem: „Mindig az anya vagy a nagymama vagy egy másik asszony tanította meg a lányoknak, amit egy nőnek tudnia kell,² úgymint a kézimunkát, a kötést, a fonást meg hogy hogyan segítsen a háztartásban a családnak, hogy etesse a tyúkokat meg hasonlók.”³ A férfiak ezen munkák esetében nem játszottak különösebben nagy szerepet.

A magyarországi német asszonyok minden a házban, háztartásban felmerülő munkát – főzés, mosás, takarítás, konyhakert gondozása, befőzés, varrás stb. – végeztek, és ellátták a ház körüli munkák közül is a rájuk eső részt: gondozták az állatokat, részt vettek a szőlő, gyümölcsös művelésében, a mezőgazdasági munkákban is.

Egy mecseknádasdi (Baranya megye) asszony erről így nyilatkozott: „Nem volt szép élet, amikor fiatal voltam. Dolgoztam a földeken. Kellott menjek az

¹ „Und dann, wie war damals semma naukhomme nach warmr halt da, gell die hatten sich alle gefreut, mei Mutter, und aber mein Sohn net, der hat mich nimmer gekannt, es waret 4 Jahre, das Kind war 3 Jahre alt, der hat nach, oh Gott wenn ich daran denk.” Interjú K. B.-vel, Oberkirchberg (Németország), 2012. január 15.

² Vö. SCHWEDT, Herbert (Hg.): *Nemesnádudvar – Nadwar. Leben und Zusammenleben in einer ungarndeutschen Gemeinde. Unter Mitarbeit von Ulrich Tolksdorf*, N.G. Elwert Verlag (Schriftenreihe der Kommission für Ostdeutsche Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde E.V., Band 50), Marburg, 1990, 73. p.

³ „Immer hatte die Mutter, die Großmutter oder eine andere Frau den Mädchen beigebracht, was eine Frau wissen muss Handarbeit, ja, Spinnen, Stricken, ja, und mithelfen in der Famili’ so bissle e Hiener fittern und lauder soliche Sache.” Interjú K. B.-vel, Oberkirchberg, 2012. január 15.

apámmal. Volt 2 lovunk és tehenünk és velük kellett dolgoznunk. Nem úgy, mint ma. A mai fiatalok már nem tudnak semmit. Én mindent tudtam. Mikor visszajöttem Oroszországból, mentem a földekre dolgozni és a cséplőgép mellé. Volt disznónk, kacsánk, libánk, sok mindenfélénk. Ebből éltünk. Nem mentünk a boltba, nem is volt pénz. Tojást adtunk el, abból éltünk.”⁴ Ez ketős terhelést jelentett a nőkre nézve, mivel a férfiaknak a háztartásban nem sok teendője volt. Viszont a nők kivették a házkörűli munkákból is a részüket. Ehhez jött még hozzá a gyerekek nevelése és ellátása. A napirend a napi munka ritmusát követte. A második világháborúig az életet teljes mértékben a család ellátása és a mind nagyobb földterület birtoklása határozta meg. A munka az identitás részét képezte. Aki szorgalmas volt, az a faluközösség előtt tekintélynek örvendett. Ez a tradicionális szerepkör egycsapásra megváltozott a második világháború után, egyrészt a háború, másrészt a vagyon- és földbirtokvesztés következtében Magyarországon a kitelepítés hatására megszűntek az intakt és összetartó német faluközösségek, és sok helyen felbomlott a hagyományos családstruktúra is.

Kikényszerített változás – új lehetőségek

Azoknak az asszonyoknak, akiket nem érintett a kitelepítés, vagy az oroszországi munkatáborokból Magyarországra térhettek haza, egy teljesen új gazdasági és társadalmi struktúrához, környezethez kellett alkalmazkodniuk. Az általam megkérdezettek közül a legtöbben elveszítették vagyonukat és földjeiket, ezért munkát kellett keresniük, hogy gondoskodni tudjanak gyerekeikről, idős szüleikről, fiatalabb testvéreikről. Míg a nagyszülők és a szülők generációjának megvolt a saját parasztgazdasága, amely minden családtagnak biztosította az egzisztenciáját. A vagyon és földbirtok elvesztése nemcsak azzal járt, hogy a nőknek fizetett munkát kellett keresniük, de megszűntek azok a társadalmi különbségek is, melyek korábban éppen az egyes személyek vagyoni helyzetéhez kötődtek.

A gazdag családból származó lányok is ugyanúgy mentek napszámba vagy a fűrésztelepre dolgozni, mint a szegények. Az egyik megkérdezett története rávilágít arra, hogy az idősebb generáció az új helyzetben is megpróbált kapaszkodni a régi szokásokhoz, a korábbi társadalmi státuszára jellemző viselkedési formákhoz. A nemesnádudvari M. J. családja a gazdagparaszti réteghez tartozott, majd ők is elveszítették mindent. Ennek ellenére anyósa úgy kezelte, úgy bánt vele, mintha még mindig ahhoz a réteghez tartozna: „Volt ott egy termelősövetkezet [a férje falujában]. Oda is mehetett volna az

⁴ Interjú Sch. Gy.-vel, Mecseknádasd/Nadasch (Magyarország), 2013. május 31. (eredetileg német nyelven, a *Szerző* fordítása).

F. J. dolgozó asszonyok között, 1958

ember dolgozni, de az anyósom nem akarta, nem hagyta, hogy dolgozni menjek. Hogy egy ilyen gazdag parasztlány ilyen helyen dolgozzon, ilyen emberekkel...”⁵ Az asszony azonban ennek ellenére elment a téeszbe dolgozni, mint többen mások is a megkérdezettek közül, így elhagyták a régi, általuk ismert környezetet, sok esetben a falut is. Mivel a legtöbb asszony csak 6-8 osztályt végzett, jellemzően csak fizikai munkát tudtak vállalni. Sokan közülük erdészetben vagy építkezéseken kőművesek mellett férfimunkát végeztek, ami korábban elképzelhetetlen lett volna.

Az új munkaformával megváltozott a nők öltözködése is. Az asszonyok a nehéz fizikai munkához szoknya helyett férfiruhát/nadrágot viseltek. Egy pécsi építkezéseken munkát vállaló interjúalanyom

büszkén említette, hogy a tévétorony építésénél is dolgozott.

Sokan arra törekedtek, hogy kis üzemekben találjanak munkát. „A férfiak dolgozni mentek és a nők is. Én a kátéeszbe mentem 4 évig, miután hazajöttem Oroszországból. A csiszolásnál dolgoztam egy kis bútorüzemben. Bútorokat csináltam, mindenféle bútort. Ezt itt, ezt is én csináltam [az asztalra mutat, amelynél ülünk].”⁶ Más asszonyok gyümölcsültetvényeken találtak munkát vagy az erdészetnél. „Nagyon fiatal és nagyon erős voltam, amikor Oroszországba mentem. Még 18 sem voltam. Miután férjhez mentem, az erdőbe mentem dolgozni. Csemetéket ültettünk.” A téeszben vagy az erdészetnél részben ugyanazt a munkát végezték, mint amit régen otthon a saját földjeiken. Sok munkaforma azonban új ismereteket is igényelt, így ezekhez a feladatokhoz nem volt már elég a korábban a családi gazdaságban elsá-

Nők és férfiak közös munkán, 1958

⁵ „Es gab auch dort eine landwirtschaftliche Genossenschaft. Man hätte auch dorthin arbeiten gehen können, aber meine Schwiegermutter wollte es nicht, dass ich arbeiten gehe. Dass so eine reiche Bauerntochter an so einem Ort arbeitet, mit solchen Menschen”. Interjú M. J.-vel, Nemesnádudvar/Nadwar (Magyarország), 2011. augusztus 18.

⁶ „Die Männer gingen arbeiten, die Frauen auch. Ich ging ins ktsz [kisipari termelőszövetkezet] vier Jahre arbeiten, nachdem ich aus Russland zurückkam. Ich habe beim Schleifen gearbeitet in der Möbelfabrik. Ich habe Möbel gemacht, allerlei Möbel. Das hier habe ich auch geschliffen [zeigt auf den Tisch an dem wir sitzen].” Interjú Sch. Gy.-vel, Mecseknádasd/Nadasch, 2013. május 31.

játfittott tudás. A megkérdezettek közül több asszony a szükséges szaktudás megszerzése érdekében, kényszerűségből került szakiskolákba. Ennek révén elhagyták a falvak zárt közösségét és erre az időre a családot is. A sok új külső hatás, körülmény a szocializációjukat is megváltoztatta. Emellett azonban az asszonyoknak alig volt befolyásuk arra, hogy milyen munkát tudnak vállalni vagy végezni.⁷

Az egyik megkérdezett asszony⁸ mezőgazdasági iskolát végzett, ahová a háború előtt csak férfiak jártak. A háború után nem volt elég mezőgazdasági gépszerelő és traktorvezető. Az iskolából ezért elmentek a falvakba az iskolavezetők, és megpróbálták a szülőket meggyőzni arról, hadd járjanak lányok is a mezőgazdasági szakiskolába. „Pusztára, odajöttem, na, hát akkor nem volt senkinek semmije, azoknak a nagyobb birtokosoknak meg a kisbirtokosoknak, senkinek nem volt semmije, mind sváb volt. Volt

M. J. csupa férfi munkatárs között, fölülről a második sorban, középen

olyan, aki Kanadából hazajött, a... olyan számban volt [...] és most nem tudom kimondani. Párcék, Párc, Párcék voltak, azok Kanadából hazajöttek és vettek itt földet, és akkor elvettek tőlük mindent, és megint visszamentek Kanadába. Na, elég az, hogy senkinek nem volt semmi, állami gazdaság volt. Állami gazdaság volt, aztán most hova menjek dolgozni, mit csináljak? Az állami gazdaságban, a magtárba lehetett menni lapátolni, terményt forgatni, de Pusztamalom a siklósi állami gazdasághoz tartozott, mert mink siklósi körjegyzőséghez tartoztunk. [...] októberben jöttem haza, és decemberben jött a siklósi igazgató, oda Pusztamalomba, keresett traktoroslányokat. Hát, hát a Nádas Erzsi, ugye az is, az én barátnóm, az gazdag volt, de nem volt őneki se semmi, ő nem ment, én jelentkeztem. Én elmegyek traktorosnak, gondoltam, most itt megyek lapátolni, hol kapok pénzt, hol nem kapok. Elmegyek traktorosnak az iskolába, ott kapok kaját, ott kapok fűtést és tanulok valamit. Ez jó is volt, tudod hány lány jött oda össze? 8 lány. A többi mind férfi volt. Na, Nagykanizsán, mezőgazdasági szakiskolába, oda kellett menni, és ott tanultunk traktort. Ott, műhelyben, az, na, hát az iskolában ültünk a padban, és a tanár magyarázott, meg képek voltak, a traktoralkatrészeket, mindent, ott mindent meg lehetett tanulni. Én még ezt még nem felejttem el sohase, de az olyan nagyon érdekes volt, tudod. A traktoroknak, ami az áramot fejleszti,

⁷ SCHWEDT: *i.m.*, 77. p.

⁸ Interjú M. Gy.-vel, Pécsdevecser (Magyarország), 2011. augusztus 16.

na, azt valakivel vitatkoztam, és annyira vitatkoztunk, és akkor jött a tanár, hogy mi a fene van itten, mit kiabálunk, mert kiabáltunk. És akkor mondtam neki, én ezt mondom, ez így a jó, ez meg azt mondja, így, és az enyémé volt a jó. Szóval így én jól megtanultam, és tavasszal jöttünk haza, mindenki, hát én Pusztamalomba. [...] Elég az hozzá, hazajöttünk, na, hát most mi lesz. Jöttek Siklósról, hoztak egy kis, bár mi a neve... azt is látom előttem, az a kis Ford. Ford traktor volt, na, azt kaptam, meg egy ekét, ja, de ott az iskolán, tudod mit? Azt a nagy Stalincet, azt is kellett vezetni, megtanulni, meg az... ilyen lánctalpas volt, tudod? Azt is meg kellett tanulni, hogyan kell a lánctalpat összerakni. Ja, na ilyen, na és akkor hoztak egy ekét meg ezt, tessék, állj neki, hoztak üzemanyagot, és szántani kellett. De soha nem felejttem el..." Az asszony még ma is büszkén meséli, hogy szét tud szedni egy traktort – sőt még egy lánctalpast is – darabjaira, és össze tudja szerelni, amivel egész nagy földterületeket maga művelt meg.

Az új munkakörnyezet önbizalmat is adott az asszonyoknak. Egy másik megkérdezett asszony esti iskolában leérettségizett, majd megszerezte a jogosítványt, ami abban az időben nem volt általánosnak mondható. A tévesben később munkavezető lett. „Hat osztályom volt. Úgy gondoltam, bepótolom. Azután Bajára mentem a Türrbe. Hetente egyszer kellett menni egy teljes délutánt. Nagyon igyekeztem, nagyon, hogy legyen belőlem valami, ha már nem volt földem, házam, iskolám. Mire meglett az érettségi 40 éves voltam.”⁹

Az asszonyok egy része – ahogy a fenti példa is mutatja – az elveszített földtulajdont tudással igyekezett helyettesíteni, mert így jobban fizetett munkát vállalhattak. Ezzel hozzá tudtak járulni a családi kasszához és sok esetben a föld és a szülőház visszavásárlásához is.¹⁰ A megkérdezettek közül ketten jártak gimnáziumba, egy asszony pedig egyetemre is, neki azonban a tanulmányait az 1956-os forradalom miatt abba kellett hagynia. „Harmadéves voltam a műszaki egyetemen, és akkor jött ’56. Meg kellett szakítanom a tanulmányaimat. Ez megszakította a tanulmányaimat és a pályafutásomat. Először csak egy passzív félévet kértem. Elmentem az építőiparba. Nem mentem vissza az egyetemre. Akkor megszületett az idősebbik fiam, utána a fiatalabb, és a két fiú mellett... A gondolat még mindig foglalkoztatott, hogy visszamegyek, de végül nem mentem.”¹¹ Ez azonban kivétel. Nem volt jellemző, hogy a családok lányait felsőoktatási intézményekbe írátták. Az egyik interjúalanyom fiú unokatestvére építésznek tanulhatott, ő azonban csak 8 osztályt végezhetett, annak ellenére, hogy szeretett volna továbbtanulni és a családja

⁹ Interjú M. J.-vel, Nemesnádudvar/Nadwar, 2011. augusztus 18.

¹⁰ Interjú R. I.-vel, Mecseknádasd/Nadasch, 2012. június 18. Sikerkült visszavásárolnia családjával a szülői házat.

¹¹ Interjú L. O.-val, Budaörs/Wudersch (Magyarország), 2012. június 8. (eredetileg német nyelven, a Szerző fordítása).

nagyon gazdag volt.¹² Aki nem hagyta el a falut és nem volt képzettsége, keresetét azzal igyekezett kiegészíteni, hogy otthon varrást vállalt vagy főzött másokra.

Beilleszkedés Németországban

A megkérdezettek, akiket Németországba kitelepítettek, először ugyanabban a helyzetben voltak, mint a Magyarországon maradtak nagy része. Nem maradt semmijük. Az első időben táborokban laktak az amerikai, illetve a szovjet megszállási zónában. Vidéken tanyákon szállásolták el a családokat, ahol dolgoztak is. Munkájukért cserébe szállást és ételt kaptak. Erre így emlékezik egy kitelepített asszony: „Gögglingenbe kerültünk. Ott volt egy hosszú asztal. Ott volt kenyér, szalámi, sajt, ott volt vaj. Ott nem hiányzott az asztalról semmi. Jaj, Istenem, csak egyszer lakhassak jól és dolgozhassak. Csak dolgozni akartam, hogy legyen mit enni. És akkor mindjárt dolgoztam is. Reggel hatkor keltett a tánti. Volt ott egy saját szobám. Szívesen segítettem a konyhában, szívesen dolgoztam, mert így volt mit ennem.”¹³

Iparvidékeken az asszonyok később gyárakban találtak munkát. Ez nagy változás volt az életükben. Már nem a zárt faluközösségben voltak. Hirtelen idegen környezetben találták magukat új feladatokkal, a gyárakban hangos gépekkel körülvéve teljesen új, ismeretlen életritmussal kellett szembesülniük, amihez Magyarországon nem voltak hozzászokva. Ezt tükrözi az egyik interjúalanyom megjegyzése is: „A Meschlingnél, igen Meschling, így hívták, ott 5 évig dolgoztam. Utána már nem bírtam. Magyarországon, ugye, nem voltunk gyári munkához szokva, nem jártunk, ugye, gyárba dolgozni. És ugye mindig a szalag mellett, mindig előre, előre...”¹⁴ A tradicionális mezőgazdasági munkához voltak szokva, a gépek melletti monotonitást nehezen viselték. Sokan ezért idővel elhagyták a gyárat és inkább mezőgazdasági munkát kerestek.

Egy másik asszony számára, aki egy olyan gyárban dolgozott, ahol zászlókat készítettek, az új technológia, a modern varrógépek használata jelentett problémát. „Ez már egy olyan varroda volt, ahol elektromos varrógépekkel varrtak. Amikor egy próbamunkát kellett volna csinálnom, mondtam nekik, hogy én nem tudok egy ilyen varrógéppel varrni, csak olyanal, amit pedállaal és lábbal hajtanak.”¹⁵

¹² Interjú K. A.-val, Pécsvárad/Petschwar (Magyarország), 2011. augusztus 29.

¹³ Interjú M. H.-val, Wieblingen (Németország), 2012. január 17.

¹⁴ Interjú K. B.-vel, Oberkirchberg, 2012. január 15.

¹⁵ Interjú M. J.-vel, Nemesnáudvar/Nadwar, 2011. augusztus 18.

Munka és család

Az új munkaformák mellett sok esetben a családok is strukturális változáson mentek át. Mivel most már az asszonyok is munkába álltak, a nagyszülőknek kellett vigyázniuk a gyerekekre, vagy óvodába adták őket. Ez a változás törést jelentett a tradicionális nevelési formákban, a hagyományok átörökítésében. Egy Németországba kitelepített asszony a következőket hangsúlyozza: „Hát ott kellett aztán dolgozni, úgy nem volt semmink. Így minden alkalommal eltoltam a babakocsit az anyósomhoz. Azt mondta: nem lehet, hogy egy gyereket fél hatkor keltsünk, majd ő vigyáz rá.”¹⁶

Megszűnt a korábban jellemző többgenerációs együttélés is. Ha valamely Magyarországon maradt német családnak maradt is valamennyi földbirtoka, az nem volt elegendő ahhoz, hogy az egész nagycsaládot eltartsa. Arra törekedtek – és ezért akár évtizedekig is gyűjtöttek –, hogy az egykori szülői házat visszavásárolják.¹⁷

A nemek szerinti munkamegosztás és a családon belüli munkamegosztás nagy mértékben befolyásolta az identitást is. Dana Musilová a második világháború utáni csehszlovák állapotokra utalva szögezi le, hogy a „munka a férfiak identitásának alapja és így a férfiak szerepét befolyásolja a társadalomban és a családban. [...] Nők esetében a munka nem minden esetben képezi az identitás meghatározó alapját. Inkább az anyaság, a család ellátása.”¹⁸ Ez megfigyelhető a magyarországi német asszonyok esetében is, de nem minden esetben. A második világháború előtt az asszonyok életének középpontjában a család, ház és a gazdaság állt. Az interjúk azonban arra is rávilágítanak, hogy a nők a házimunkából kikerülve, kereső tevékenységet folytatva egy teljesen új világot fedeztek fel maguk körül, és elkezdtek azzal azonosulni. Az új helyzetük befolyásolta identitásukat is. Az egyik interjúalanyom, aki több évig felelősségteljes pozíciót töltött be egy sörgyárban és többször küldték továbbképzésre – többek között Németországba is –, büszkeséggel beszélt erről. A munka világába való bekapcsolódás az ő esetében egy teljesen új szocializációs folyamathoz vezetett elődeihez képest, akik alig hagyták el szülőfalujukat. Az ő számára is azonban a család és a gyerekek voltak a legfontosabbak. Így nyilatkozott: „Kinél is hagyhattam volna a gye-

¹⁶ Interjú M. H.-val, Wieblingen, 2012. január 17.

¹⁷ Kivételt képez a megkérdezettek közül K. A., Pécsvárad/Petschwar, 2011. augusztus 29. A nagycsalád először a közeli kisvárosba költözött. Itt a nagycsalád szétköltözött, hogy könnyebben boldoguljanak a városban.

¹⁸ MUSILOVÁ, Dana: Der Einfluss bezahlter Arbeit auf weibliche Identitätsbildungsprozesse in der Tschechoslowakei der Nachkriegszeit, In: KRAFT, Claudia (Hg.): *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Soziale Praxis und Konstruktionen von Geschlechterbildern*, Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 17. bis 20. November 2005, München 2008, 165–187. p., 166.p.

rekeket. Nem akartam, hogy az utcán nőjenek fel. Így otthon maradtam. Akkor mentem vissza dolgozni, amikor a városba költöztünk. Ott aztán vezető beosztásba kerültem. 20 évig, a nyugdíjig dolgoztam a Pepsinél. 5 évvel a nyugdíj előtt kerültem a sörgyártáshoz, mert tanultam az iskolában.” Dana Musilová szavaival megállapítható: „A fizetett munka szoros elemét képezte az asszonyok identitásában sokkal több asszonynál, mint a háború előtt.”¹⁹

Következtetés

Összefoglalóul elmondható, hogy az életkörülmények megváltozásával megváltozott az asszonyok önrendelkezése is. A társadalmi és politikai változások értékváltáshoz vezettek. A korábbi falu felé orientálódást egyre gyakrabban egy a külvilág felé forduló orientáció váltotta fel. Ez mutatkozott meg a mindennapos munkába vagy a távolabb fekvő iskolába járásban. Egyre több nő tudta elképzelni életét a faluközösségen kívül.²⁰ Sokan elköltöztek a szülőfalujukból, mert nem találtak helyben munkát, de a falu elhagyásában szerepet játszott az is, hogy a szülőházukat nem tudták visszavásárolni.

A vázolt folyamatok a családi és a magánéletre is nagy hatással voltak. Egy magasabb iskolai végzettség elérése nagymértékben hozzájárult az emancipációhoz. De főként a gazdasági és családi körülmények együttesen voltak azok, amelyek szerepváltáshoz vezettek. Az asszonyok gondoskodtak saját megélhetésükről, és már nem függtek más családtagoktól. Az új munkakörnyezetben önbizalmuk nőtt, és ezt továbbadták a következő generációknak.

¹⁹ *Uo.*, 168. p.

²⁰ Vö. SCHWEDT: *i.m.*, 34. p.